ОКАЗІОНАЛЬНІ ПРИКМЕТНИКИ, УТВОРЕНІ ВІД СОМАТИЧНИХ НАЗВ

к. ф. н. ***Лощинова І. С.***
Україна, Дніпро, ДЗ «Дніпропетровська медична академія МОЗ України»,
ст. викладач кафедри мовної підготовки

Abstract. *The reorientation of scientific research helps to increase attention to the anthropocentric nature of the formation of innovations, including occasional lexemes, the emergence of which is a definite result of the knowledge of the person of the real world, of its thinking and linguistic activity, it is determined by the communicative intention of the speaker. The purpose of the proposed article is the study of occasional adjectives formed on the basis of somatic names, in particular their semantic-derivative features and expressive functions in specific text conditions. The material of the study served neo-lexemes, found in in the poetry of Dniepropetrovsk's writers of the end of XX – beginning of XXI centuries.*

Keywords*: innovation, occasional adjectives, author-individual word, somatic names, expressivity.*

В останні десятиріччя пожвавився інтерес мовознавців до антропоцентричного вивчення лінгвальних одиниць. Антропоцентризм є методологічним принципом, відповідно до якого людина є центром і найвищою метою світобудови. В. Постовалова зауважує, що звернення до теми людського чинника в мові свідчить про надзвичайно важливий методологічний зсув, що окреслився в сучасній лінгвістиці, про перехід від лінгвістики, що розглядала мову «сама в собі й для себе», до лінгвістики антропологічної, яка передбачає вивчення мови в тісному зв'язку з людиною, її свідомістю, мисленням, духовно-практичною діяльністю» (17, с. 8). Така переорієнтація наукових досліджень сприяє посиленню уваги до антропоцентричного характеру утворення інновацій, у тому числі оказіональних лексем, поява яких є певним підсумком пізнання людиною реального світу, її мисленнєвої й мовотворчої діяльності, вона визначена комунікативними настановами (інтенцією) мовця. Однак звернення до творця мови, тобто до людини, не може бути цілісним без аналізу соматичної лексики, яка іменує й відображає елементи будови людини. Соматична лексика – одна з найдавніших універсальних груп слів у всіх мовах світу. Адже процес усвідомлення себе серед навколишньої дійсності і виокремлення себе як особистості людина почала з відчуттів, які виникають безпосередньо через органи і частини тіла.

У виданні «Українська мова. Енциклопедія» оказіоналізм пояснюють як «незвичайне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене з порушенням законів словотворення чи норми мовної й існує лише в певному контексті, в якому воно виникло» [22, с. 400]. Отже, оказіоналізми виникають у певній мовленнєвій ситуації, здебільшого порушуючи норми української літературної мови і надаючи тексту експресивного забарвлення. Сьогодні помітно активізувалася увага дослідників до оказіональної лексики. Аналіз індивідуально-авторських лексем був предметом дослідження в працях Г. Вокальчук, Н. Голікової, О. Жижоми, Є. Карпіловської, Ж. Колоїз, О.Рудь та ін. З об'єктивних причин малодослідженими досі залишаються оказіональні лексеми у творчості письменників Дніпропетровщини другої половини ХХ – початку ХХІ століття, що зумовлює актуальність нашої наукової розвідки.

Метою запропонованої статті є вивчення оказіональних прикметників, утворених на базі соматичних назв, зокрема їхніх семантико-деривaційних особливостей і художньо-виражальних функцій у конкретних текстових умовах.

Матеріалом дослідження послужили неолексеми, виявлені в поетичних творах С. Бурлакова, В. Грипаса, І. Данилюка, М. Дяченка, Ю. Кириченка, Ю. Кібця, В. Коржа, Г. Світличної, В. Сіренка, Лесі Степовички, М. Чхана. Загалом опрацьовано 1800 одиниць оказіональних лексем. Серед авторських новотворів дніпропетровських письменників оказіональні прикметники становлять важливий клас високохудожніх одиниць. Надзвичайний інтерес становлять складні прикметники, у яких сполучаються не зв'язані за смислом основи, часто несумісні. Саме завдяки несподіваному поєднанню в одному слові непоєднуваних основ досягається найбільший художній ефект. У таких складних словах часто один із компонентів містить елемент образно-чуттєвого сприймання. Як справедливо зауважує О. Жижома, складні прикметники є прекрасним засобом образної передачі цілої сукупності ознак описуваних фактів, чим зумовлене широке їх використання в поетичних творах. Серед прикметників-оказіоналізмів більше 80 % становлять композити, побудовані як за узуальними, так і за оказіональними моделями (6, с. 158–159).

У досліджуваному матеріалі було віднайдено 90 прикметникових новацій, що представлені композитами, другий компонент яких співвідноситься з назвою частини тіла людини (лице: *-лиций,*

-ликий; рука: *-рукий*; брови: *-бровий*; вид: *-видий*; чоло: *-чолий*) або істоти взагалі (голова: *-головий*; горло: *-горлий*; очі: *-окий*; нога: *-ногий*; серце: *-сердий*; тіло: *-тілий* і под.). Спільний компонент (соматичне поняття) накладає певне обмеження на семантичну сполучуваність, вказуючи на віднесеність номінації до істоти. О. Рудь зазначає: «Поєднання компонентів, що сприймаються як семантично несумісні, надає метафоричного значення композитові» (18, с. 5). Дніпропетровські автори, продовжуючи українські письменницькі традиції, активно створюють новації зі складниками *-окий, -ликий, -тілий, -чолий, -чубий*, рідше серед їхніх новотворів натрапляємо на компоненти *-головий, -горлий, -губий, -зорий, -ногий, -рукий*, поодинокими новаціями представлені прикметникові композити з компонентами *-зубий, -перстий, -персий, -устий, - язикий.*

У мовотворчості письменників Дніпропетровщини прикметники-композити здебільшого утворюються за словотвірним типом «прикм. + -о- + ім. + -Ø-ий»: *білоперстий* (8, с. 70), *тлустотілий* (*тлустий* – розм. «огрядний») (1, с. 144), *сивоокий* (20, с. 85), *ясноязикий* (1, с. 248) тощо. Автори презентують також кілька неодериватів, утворених за словотвірним типом «прикм. + -о- + ім. + -н-ий»: *дивостанний* (8, с. 264), *гостроребернний* (21, с. 39), *лукавохребетний* (5, с. 45) та ін. У мовотворчості М.Чхана натрапляємо на оказіоналізм *п'ятобосий* (23, с. 50), що характеризується перестановкою опорного та залежного компонентів. Інколи автори послуговуються словотвірним типом «ім. + -о- + ім. + -Ø-ий»: *бізнесоликий* (13, с. 465), *громобровий* (7, с. 91), *грозочолий* (15, с. 14), *правдочолий* 9, с. 69) тощо. Поодинокими прикладами представлені багатокомпонентні прикметникові новації, як-от: *чебрецевостооке* поле (23, с. 60), *двоголовоорластий* паспорт (4, с. 91), *сито-люто-злототілий* вогонь (15, с. 102).

Семантичний аналіз новотворів з урахуванням специфіки їх функціонування в контексті уможливлює виділення таких семантичних типів прикметників-композитів, у яких перший складник представлений назвами на позначення:

1) психічних властивостей: *хтивоокий* (4, с. 63), *сумнобровий* (8, с. 179), *гордолиций* (7, с. 93), *меткоокий* (11, с. 46), *пильноокий* (13, с. 401), *скаженочолий* (7, с. 118);

2) враження, психологічного сприймання: *весняночубий* (8, с. 169), *крижинновустий* (9, с. 42), *бізнесоликий* (13, с. 465), *весноокий* (13, с. 47), *громоокий* (15, с. 44), *хмарочолий* (14, с. 96), *святковоликий* (19, с. 120);

3) кольорів: *вогненнобровий* (3, с. 21), *срібноликий* (24, с. 33), *білоперстий* (8, с. 70), *блідочолий* (15, с. 99), *білогубий* (23, с. 41), *чорножилий* (13, с. 48);

4) зовнішніх особливостей: *тлустотілий* (1, с. 144), *грижопупий* (9, с. 68), *дивостанний* (9, с. 264), *янголикий* (9, с. 88), *юночолий* (12, с. 56);

5) фізичних властивостей: *твердотілий* (1, с. 210), *тремконогий* (24, с. 20), *гостроребернний* (21, с. 39), *крихкозубий* (23, с. 11), *холодночолий* (9, с. 34) тощо.

Стилістична функція індивідуально-авторських прикметників виявляється в їхній здатності бути складниками таких тропів, як епітет, порівняння, метафора, персоніфікація. Епітет – це експресивне, оцінне означення предмета або дії, що виділяє в зображуваному характерну ознаку чи рису й викликає певне ставлення до нього, слугуючи яскравим виражально-зображальним засобом у тексті. Епітети в творчості письменників Дніпропетровщини здебільшого покликані передавати внутрішні особливості денотатів: *Ви мене в сім'ї великій тихо пом'яніть, що во дні* ***бізнесоликі*** *не зміг запаніть* (13, с. 465); *І ось тепер він – хлоня* ***янголикий****: Геть синьо-жовтий і козацькошликий* (8, с. 88); *У тому віночку заплетено мудрість чуття, – Того, без якого таке* ***прісногубе*** *життя* (7, с. 39). Високого ступеня експресивності набуває прикметник *бізнесоликий* завдяки поєднанню в одній неолексемі іменника іншомовного походження *бізнес*, що має наразі розмовний характер, та застарілого іменника спільнослов'янського походження *лик.* Автор викриває тяжкий порок сучасного суспільства, у якому, на жаль, усе частіше мірилом цінності стають не духовні, а матеріальні речі. Прикметник *прісногубий* влучно характеризує саме існування людини, яка не знаходить часу для свого духовного розвитку. За допомогою епітета *янголикий* майстер сатири Ю. Кириченко дошкульно висміює пристосованців, здатних безпринципно змінювати свої погляди, переконання, уміло підлаштовуючись під обставини.

Дуже часто автори поєднують в одній неолексемі назви природних явищ із назвами соматичних понять: *Ведуть на смерть діда,* ***громоокого*** *діда, / пил за конвоїрами чорний, як сажа, / поки дід до шибениці дійде, / Його погляд суровий людям слово скаже* (15, с. 74). В. Корж порівнює грім – передвісник бурі – з поглядом старого, що здатен викликати хвилю нових повстань проти існуючого режиму (16, с. 178). Оказіоналізми *грозочолий* і *громобровий* допомагають точно та лаконічно передати картину назрівання перемін у суспільному житті: *Народе, непорушна твоя спільність, / вона гартує пролетарську пильність, / здоров'я світу в* ***грозочолих*** *днях* (14, с. 14); *І радісно, і болісно й крамольно / Повірити у день, що* ***громобров*** (7, с. 91).

У мовотворчості письменників Дніпропетровщини натрапляємо на несподівані поєднання кольоропозначень із соматичними назвами, внаслідок чого перед читачами постають високоекспресивні пейзажі, сповнені звуковими та зоровими враженнями: *А осінь, мила* ***сивоока*** *осінь, / Уже веслом до берега гребе* (20, с. 85); *Будуть клацати зуби / Блискавок* ***білогубих*** (23, с. 41); Оказіональний прикметник *сивоокий* сприяє формуванню в читацькій уяві ніжного образу оповитої туманами осені. Використавши неолексему *білогубий*, М. Чхан описав картину стихії, небезпечної для навколишнього середовища, адже побілішали «губи блискавок», вочевидь, від злості. Оказіоналізм В. Коржа *блідочолий* також є колірним епітетом, що виконує функцію оригінального словесно-зображального засобу для відтворення нічного пейзажу: *Мліють зорі – журливі очі – та й при місяці* ***блідочолому*** (15, с. 99). Кольори червоно-золотої палітри дніпропетровські автори активно використовують під час змалювання різнобарв'я осінньої пори: ***Вогненнобровий*** *бард осіннім садом ходить…*(2, с. 21); *Калина небо пропекла* ***багрянозорим*** *троном* (10, с. 54); *Гойдає осені вогонь* ***ясноязикий /*** *Хорал вінчальний – радість і печаль* (1, с. 248). Яскраві осінні кольори у поезії С. Бурлакова асоціюються з язиками полум'я, що «відпалає», прихопивши із собою листя. У мовотворчості Ю. Кириченка засвідчено кілька новацій, у яких сема 'чорний колір' є імпліцитною, тобто наявна у структурі лексичних значень іменників *ворон, ожина.* Подібні колірні епітети є яскравим засобом у відтворенні портретних характеристик: *В неї* ***ворон-очі****, чорні брови, / Стан, немов татарська тятива; юнка* ***терноброва*** (8, с. 50).

Отже, новотвори письменників Дніпропетровщини свідчать про їхню високу мовну майстерність. Компоненти на позначення соматичної належності використано переважно під час творення складних неолексем, які слугують засобом увиразнення, експресивізації мовлення, надають йому образності. Оказіональні прикметники із соматичним компонентом породжують експресію ліричності, урочистості, гумору й сатири, слугують основою для виникнення різноманітних стилістичних фігур і є потенційним джерелом збагачення словникового складу української мови. Перспективним у руслі цієї теми вважаємо аналіз прагматичного потенціалу оказіональних прикметників у творах письменників Дніпропетровщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлаков С. Р. Вибране / С. Р. Бурлаков. – К. : Дніпро. – 1988. – 280 с.
2. Бурлаков С. Р. В твоєму імені: Поезії / С. Р. Бурлаков. – Д. : Промінь. – 1987. – 110 с.
3. Грипас В. В. Відданність: Поезії / В. В. Грипас. – Д. : Промінь. – 1983. – 46 с.
4. Данилюк І. В. Aeternum vale – прощавай навіки: Проза, вірші / І. В. Данилюк. – Д. : Пороги. – 2005. – 290 с.
5. Дяченко М. Г. Музика і мати: Поезії / М. Г. Дяченко. – Кобеляки : КП «Видавництво «Кобеляки», 2008. – 348 с.
6. Жижома О. О. Роль оказіональних прикметників у формуванні поетичного дискурсу / О. О. Жижома // Лінгвістичні студії : Зб. наукових праць / уклад. А. Загнітко (наук. редактор) та ін. – Вип. 18. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 156–161.
7. Кириченко Ю. І. Борг шаблям і кобзам: Книга вибраних поезій / Ю. І. Кириченко. – Д. : Поліграфіст, 2003. – 158 с.
8. Кириченко Ю. І. Чаювання з чужим щастям: Інтимна лірика / Ю. І. Кириченко. – К. : Видавничий центр Кухарука, 2002. – 382 с.
9. Кириченко Ю. І. Чорний шоколад – для білих мишей: Епіграми, фейлетони, вірші, породії на уславлених добродіїв / Ю. І. Кириченко. – Д. : Поліграфіст, 1997. – 238 с.
10. Кібець Ю. І. Провидець: Вибрані поезії / Ю. І. Кібець. – Д. : ПП «Ліра ЛТД», 2005. – 568 с.
11. Кібець Ю. І. Зорі батькового саду: Поезії / Ю. І. Кібець. – Д. : Промінь, 1985. – 70 с.
12. Кібець Ю. І. Оріль: Поезії / Ю. І. Кібець. – Д. : Промінь. – 1976. – 63 с.
13. Корж В. Ф. Чиста сила: поезії / В. Ф. Корж. – К. : Укр.письменник, 2010. – 590 с.
14. Корж В. Корінь добра: Поезії / В. Ф. Корж. – Д. : Промінь, 1981. – 110 с.
15. Корж В. Ф. Аметист: Поезії / В. Ф. Корж. – Д. : Промінь. – 1972. – 123 с.
16. Лощинова І.С. Інтерпретація слів-символів у мовотворчості письменників Дніпропетровщини / І.С. Лощинова // Дослідження з лексикології і граматики української мови: зб наук. Пр.. / за ред. Проф. І.С. Попової. – Дніпропетровськ : Видавець Біла К.О., 2015. – С.175–184.
17. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 8–
18. Рудь О. М. Структура, семантика й функціонування складних прикметників в українській поетичній мові XX ст. : автореф. дис ... к. філол. наук / О. М. Рудь. – К., 2002. – 21 с.
19. Світлична Г. П. І буде лет: Вибране / Г. П. Світлична. – К. : Молодь. – 1989. – 320 с.
20. Світлична Г. П. Сяйво калини: Поезії / Г. П. Світлична. – К. : Дніпро. – 1988. – 270 с.
21. Сіренко В. І. Клятва: Поезії / В. І. Сіренко. – Д. : Пороги. – 2009. – 109 с.
22. Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Цимбалюк Т. В. – К. : «Українська енциклопедія», 2000. – 752 с.
23. Чхан М. А. Вибране / М. А. Чхан. – Д. : «Дніпрокнига». – 2007. – 407 с.
24. Шкляр А. М. Тисячоока хвиля: Поезії / А. М. Шкляр. – Д. : Поліграфіст, 1999. – 39 с.